

Проповідницько-гомілетична творчість українського православного духовенства в XIX ст.

ієромонах Арсеній (Качан), ієромонах Іларіон (Зборовський)

У статті аналізується проповідницько-гомілетична діяльність представників духовенства та науковців, викладачів Київської дудовної академії у XIX столітті, їх вплив на становлення гомілетики як науки, української проповідницької традиції.

Ключові слова: Гомілетика, кафедра, Київська духовна академія, монографія, збірник, проповідь.

Постановка наукової проблеми та її значення. В історії Українського Православ'я не існувало часу, коли б православне духовенство не переймалося проблемами проповідництва. Починаючи від перших віків історії християнства, цими проблемами займалися Святителі, священнослужителі, ченці, черниці, князі і вчителі. Тому у кожному часі Українського Православного буття Господь призивав до життя людей, які залишили вагомий слід у царині українського проповідництва в тому числі і розвитку української гомілетичної науки. Як колись видатні українські проповідники Київської Русі надихалися величними та яскравими проповідями святих Отців та брали з їхніх творів яскраві моменти, закликаючи до прийняття Господа нашого Ісуса Христа, так і в наші дні є потреба осмислення всього того досвіду, який пропонується нам завдяки проповідям, посланням, гоміліям, що збереглися до наших днів із часів Київської Русі. Отже, необхідно зазначити, що сьогоднішньому українському православному священнослужителю належить особливе призначення Промислу Божого – стати будівничим духовності Української незалежної держави. Тобто, як і в Києво-руські часи православному духівництву сьогодення потрібно виконати місію початківців, найкращою допомогою в цій місії є досвід попередніх поколінь.

Допомогою в цьому постає дбайливий і могутній гомілетичний доробок Києво-Могилянської Академії, її кращих представників: митрополита Петра Могили, архімандрита Іоанікія Галятовського, архієпископа Лазаря Барановича, ігумена Варлаама Ясінського, святителя Дмитрія Ростовського, архієпископа Феофана Прокоповича.

Але особливій уваги заслуговують труди працівників Київської гомілетичної ниви в ХІХ ст., коли на основі зруйнованої Києво-Могилянської Академії повстала Київська Духовна Академія, особливо це стосується заснованої при ній кафедри Гомілетики. Це видатні постаті Української Православної Церкви: проф. Пушнов, Я. К. Амфітеатров, проф. Н. Фаворов, проф. Юрієвський, проф. В. Ф. Пивницький, свят Інокентій Борисов, архієп. Дмитрій Муретов та багато інших.

Значним і великим є доробок кафедри Гомілетики КДА за столітнє її існування та діяльність. Цей доробок і ця успішна діяльність гомілетичної кафедри в ХІХ ст. викликає особливе зацікавлення і захоплення особливо в сьогодні. Щоб вивчити сьогодні і осмислити та гідно продовжити славетну Київську гомілетичну традицію, нам необхідно дослідити життя її діячів і їхню працю в царині гомілетичної науки, щоб належно використати в даний час їхній багатий досвід.

Метою статті є опрацювання і систематизація вітчизняної гомілетичної спадщини ХІХ століття. Виходячи з цього, автор ставить завдання: проаналізувати доступні джерела, оглянути монографічні праці, зокрема, професорів та завідуючих кафедри гомілетики при КДА, висвітлити вплив авторів зазначеного періоду на розвиток гомілетичної науки. Об'єктом дослідження є гомілетичні твори та проповідницько-гомілетична спадщина українського православного духовенства ХІХ століття. Відповідно предметом дослідження виступає сам зміст творів, аналіз відмінностей і напрямків гомілетичного стилю, впливи західних проповідників та самотність вітчизняних авторів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. При опрацюванні даної теми були використані літературні джерела таких авторів, як Аскоченський В. І., прот. Ф. Титов., проф. В. Ф. Пивницький, І. Фаворов та інші.

З іншого погляду тут потрібно розглядати підручники, тобто спеціальну літературу для лекцій та для керівництва при викладацькій діяльності – хрестоматії та довідникові видання. Особливої уваги

потребують літературні ресурси енциклопедичного змісту, тобто безпосередні довідники в алфавітному чи понятійному порядку.

Виклад основного матеріалу. Особливу роль в історії вітчизняного проповідництва належить архієпископу Феофану Прокоповичу. Його справедливо визнають реформатором проповіді. Ще в часи викладання риторики в Київській академії Прокопович повстав проти наслідування польських католицьких проповідників, і вимагав від проповідників життєвого змісту. Він вирішив завдання відповідності форми проповіді з її догматичним змістом, але тільки в головних рисах. Викладаючи риторику в Київській академії, Феофан Прокопович засудив духовне красномовство XVIII-го ст., яке піддалося впливу схоластики і перетворилося в сухе викладання, схоластичну доповідь¹.

У своїх записах з риторики він знущається над проповідниками, які люблять відхилятися від суті і говорять про сторонні предмети; замість цього він радить дотримуватися порядку в розвитку теми. На його погляд, загальна думка промови повинна бути розділена на складові частини, і, відповідно, проповідь, за своєю формою, повинна бути подібною на роздум. Проповідь, як вчений роздум, є уривком із богословської системи, у якому той чи інший окремих догмат доводиться і зводиться в ступінь правильного, логічного висновку. Визначивши форму проповіді, Прокопович переосмислив її зміст.

У статті Регламенту про проповідників він написав:

«Читав би богословський учитель Святе Писання і вчився б пізнавати пряму й живу його силу і значення, підтверджуючи всі догмати свідченнями його. Проповідник зобов'язаний дізнатися від Св. Писання, чим є воля Божа Свята, угодна й досконала, і те саме повинен говорити».

У доповненні до регламенту – *«Промови й діла, про які духовний учитель повинен проповідувати християнському народу»* – Прокопович говорить про необхідність такої книги, у якій були б зібрані яскраві проповіді з різних вчителів про *«головні істини віри, гріхи й чесноти всякого чину, а також про забобони, вигадані чудеса, видіння, сни, усні та письмові замовляння, поділ днів на щасливі й нещасливі»*. Для уник-

¹ Самарин Ю. Стефан Яворський И. Феофан Прокопович как проповідники. – Москва, 1877. – С. 27.

нення всіх небезпек, які можуть зустрітися на шляху проповідницького служіння, рекомендується один, найбільш дієвий і правильний засіб, – ревна молитва. Нехай усі проповідники перед кожною проповіддю возсилають ревні молитви до Отця Небесного, щоб очистив і просвітив Він Духом Своїм Святим серця і розум всіх, щоб дав самим проповідникам устремління і силу благоприсойну сповіщати найчистіше і спасительне вчення, і щоб розбудив і утвердив у всіх щире устремління до збереження миру і до успіхів в істинному благочесті².

Феофан Прокопович в історії Української Православної Церкви посідає визначне місце. Він був освіченою людиною свого часу, і рівних за знаннями в нього не було. Він належав до числа тих українських учених, які принесли освіту на північ, у Росію.

Але Феофан Прокопович заклав основу для розвитку вітчизняного проповідництва наперед, чому завдячує своїми здобутками Київська гомілетична школа і завдяки чому й сьогодні пастирі Православної Церкви мають можливість користуватися основними правилами і принципами красномовства видатного вченого XVIII ст. і розвивати сучасне не тільки моральне, але й таке актуальне соціально-громадське проповідництво.

Звертаючись до історії гомілетичної думки на Україні, слід зауважити, що питаннями про сутність проповіді, її цілі та завдання вітчизняні гомілети почали цікавитися тільки в XIX столітті. У давній період своєї історії в гомілетиці до уваги брався зовнішній бік проповіді, техніка проповідницької майстерності. Гомілетика, як і кожна наука, у своєму розвитку переживала різні періоди. Був час, коли на неї дивилися, як на науку, нікому і ні для чого непотрібну, коли навіть зробили замах на її існування, прагнучи виключити її зі складу наук, які входили у повний богословський курс вищих навчальних закладів³. Але був час, коли за нею визнавали і важливе значення в житті людини та покладали на неї великі надії і приділяли увагу, особливо в Київській Духовній Академії на кафедрі гомілетики.

Київська Духовна Академія, займаючи почесне місце серед духовних шкіл православного світу, відіграла значну роль у розвитку гомі-

² Пивницкий В. Ф., проф. Из истории гомилетики. Гомилетика в новое время, после реформации Лютера. – Киев, 1899. – С. 33.

³ Чистович А. Духовная Академія за последниетридцять лет. – Спб., 1889. – С. 55.

летики. Це сприяло тому, що вона не була обмежена увагою істориків. У першу чергу, про Alma Mater писали її студенти, також життя Академії описували і світські науковці, які присвячували свої труди «старій Академії» XVII – XVIII ст., оскільки весь її довгий шлях ознаменований надбанням безцінної духовної практики і шляхом просвічення до богословських наук видатних особистостей певного періоду⁴.

Першим гомилетичним посібником після реформування академії стала рукописна гомилетика Пушнова. В. Пивницький у своїх навчальних лекціях так характеризує зазначену працю: «Програма широка, план дрібний (багато рубрик та підрозділів), матеріал сухий, представляє невеликий практичний інтерес, правила голослівні»⁵.

Свою самостійну сторінку в історію гомилетики Київської духовної академії вписав Яків Косьмич Амфітеатров. Він 1829 року закінчив курс Київської академії, отримав ступінь магістра богослів'я і словесних наук, і став бакалавром. Його колега, викладач патрології Віктор Іпатійович Аскоченський, згадував, що завдяки діяльності Я. Амфітеатрова

«кафедра Церковної Словесності відразу зажила нечуванним життям. Попередники його працювали лише над приготуванням матеріалів для створення науки; проте сама наука все ще боязко і несміло відхилялась від уторованого шляху, по якомушлиноземніпроповідники. Сама будова гомилетичних творів підпорядковувалась мертвим формулам давньої риторики, які паралізували прояви мислячого розуму і животрепетного почуття. Це потрібно було переробити. Не мудруючи, не вдаючись до хибної екзальтації, не прикрашаючи мови своєї пустими фразами, Я. Амфітеатров заговорив просто: проте яка була безодня думки й почуттів у цій простоті. Немає й мови про те, коли він захоплювався чимось із своєї науки, перед слухачами з'являвся тоді оратор, у якого всяке слово – блискавка, усяка замітка вишнята із душі і йде прямо в душу. Таким чином, перший крок до перетворення науки був зроблений; в аудито-

⁴ Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII в. – К., 1896. – С. 31.

⁵ Пивницький В. Ф., проф. Лекції по гомилетике. Рукоп. – 1871. – С. 45.

рії чувся вже голос не рабського наслідувача іноземних зразків, а строгого судді красномовства»⁶.

З одного боку, Я. Амфітеатров виступив гострим критиком надмірностей західного «пишномовного і надутого виду красномовства», а з іншого – проти «Правил церковного красномовства, складених на основі правил, прикладів і зразків західного «декоративного стилю мислення». Він був переконаний, що вітчизняному проповіднику не личить французьке багатослів'я, німецький сухий аналіз і англійський емпіризм.

Продовжувачем проповідницької традиції виступає архієпископ Інокентій – один із найяскравіших проповідників на Русі і не тільки при житті, але й після смерті. Багато що сприяло цьому: і талант літератора, і всебічна освіченість, і переконаність у релігійній істині, і живий зв'язок із громадськістю, і чарівність самої особистості проповідника.

Він, як ніякий інший проповідник, привернув увагу суспільства до життя Церкви, до її справ до справи спасіння людини. Його знамениті «Седмиці» і «Останні дні земного життя Спасителя» мали широке розповсюдження у всіх прошарках суспільства.

Це був проповідник-трибун, що з церковної кафедри яскраво і переконано закликав суспільство до відновлення життя світлим і життєдайним Євангельським вченням. Сам він не був прибічником будь-якої теорії чи школи в справі проповідництва. Він сам був цілою школою, що прокладає нові шляхи у богословській науці та в проповідництві.

Слід вказати на вагомий вплив В. Пивницького, який реформує структуру гомілетичного курсу в академії, методику викладання предмета, чим сприяє перетворенню гомілетичної дисципліни в багатозмістовний і цікавий предмет, вказуючи, що гомілетика не зводиться до вузького практицизму, який обмежує її ціль вмінням складати проповіді.

Поряд із запровадженням нових елементів у роботі кафедри церковної словесності В. Пивницький працює над педагогічною проблематикою. Усе його життя було пов'язане із системою духовно-

⁶ Аскоценский В. И. История Киевской Духовной Академии по преобразованию в 1819 г. – СПб – 1863. – С. 249-250.

навчальних закладів. Ось чому питання стану освіти, її реформування знаходилося в площині його постійних інтересів. Він аргументовано довів, що духовні академії навчають не лише богослов'ю, що їх випускники приносять користь суспільству як у церковній, так і у світській сферах діяльності. На жаль, зазначив професор, останнім часом щодо цього предмета поширюються невважені, а то й просто фейлетонного характеру судження. У зв'язку з цим В. Пивницький досить влучно зауважив:

«Коли університетська наука перебувала ще в дитячому віці, духовні академії накреслили собі широку програму, яка робила богослова не лише спеціалістом і знавцем своєї справи, а цілком освіченою людиною»⁷.

В. Пивницький радить проповіднику уникати бесід на філософську, політичну, загалом світську тематику. Заперечує обговорення апокрифічної літератури та богословських трактатів. *«Що не входить в поняття Царства Божого і не з'ясовує шлях, що веде до цього царства, то предмет чужий для церковної проповіді»⁸*, – узагальнює він.

Але однієї вказівки на те, що складає зміст церковної проповіді, недостатньо для повного вирішення питання. Ось чому В. Пивницький до написаного додає детальне дослідження про «джерела», із яких проповідник може черпати зміст для своїх повчань, і про ті вихідні точки при побудові проповідей, які зумовляють різні види останніх з метою показати, як змінюється проповідницька матерія в залежності від прийняття форми її викладу.

У залежності від джерела для проповідей автор виокремлює чотири види їх: гомілію, слово, катехизичне повчання та публіцистичну проповідь. Крім того, зіставлялися коментарі на Святе Письмо. Відмінність між коментарем та гомілією В. Пивницький вбачає в наступному:

«У коментарі екзегет зосереджує свою увагу на тексті Письма і представляє повне, все стороннє дослідження його, а в гомілії у екзегета головна увага спрямована на потреби слухачів, і він не ставить своїм завданням дати повне пояснення відомого роз-

⁷ Пивницький В. Ф. По поводу заметок о духовных академиях // Труды КДА. – 1862. – №10. – С. 226.

⁸ Пивницький В. Ф., проф. О содержании проповедей // Т КДА. – К., 1902. – Т.2. – №8. – С. 633.

ділу Письма, а намагається добути з нього корисні уроки для слухачів»⁹.

Висновки. Початок свій вітчизняна гомілетика бере від збірника «О образах», з підручника церковної риторики І. Галятовського «Наука, альбо способ зложення казання». А до цього часу, до середини XVIII ст., ішов процес запозичення положень теорії проповіді із західних керівництв. Проти схоластичного складання проповідей з його формалістичними надмірностями, критикуючи польське красномовство, виступив Ф. Прокопович. Він і став першим реформатором гомілетичної теорії в Україні. Його новаторство в цій галузі виявилось в акцентуванні уваги на внутрішній, змістовній стороні проповіді.

До кінця XVIII століття київські гомілети, як правило, дотримувалися комбінативного напрямку, поєднуючи елементи колишнього компілятивного напрямку проповіді з правилами щодо змістовності проповіді Ф. Прокоповича.

На початку XIX століття вітчизняні гомілети широко запозичували ідеї французьких гомілетів: Массільона, Боссюета, Бурдалу, Бовьє та ін.

Після реформування академії 1814 року заяву на самостійну теорію проповідницької справи зробив Я. Амфітеатров. При цьому він скористався лише православною проповідницькою та гомілетичною спадщиною, а досвід західних гомілетичних практик цілковито відкинув. Високу оцінку у богословів заслужило дослідження Я. Амфітеатрова характеру церковної проповіді, її внутрішніх якостей, зовнішнього літературного складу. Треба віддати належне Я. Амфітеатрову: за період його викладацької діяльності в академії він активізував роботу кафедри церковної словесності. На власному проповідницькому прикладі доводив доцільність своєї теорії.

Продовжувати справу Я. Амфітеатрова на кафедрі церковного красномовства став Н. Фаворов. Його гомілетична теорія є переробкою теорії Я. Амфітеатрова з доповненням матеріалу про роди і види повчань та практичної гомілетики. Визначними в царині гомілетики і проповідництва в цілому стали праці великих богословів і благовісників Свят. Інокентія Борисова, архієпископа Димитрія Муретова, про-

⁹ Пивницький В. Ф., проф. О содержании проповедей // Т КДА. – К., 1902. – Т.2. – №8. – С. 645.

фесора Олександра Юрївського та багатьох інших невтомних працівників благовісницької ниви.

Після Н. Фаворова кафедру церковної словесності при академії отримав проф. В. Ф. Пивницький. Він став найвизначнішим гомілетом свого часу на тривалі часи, особливо щодо реформування викладання предмета. Результативність свого курсу для студентів він вбачав не тільки в тому, щоб надати відповідні їм теоретичні знання про правила успішного проповідництва, а й тому, щоб проаналізувати історію проповідництва та історію гомілетичних систем з тим, щоб у слухачів виробився гомілетичний смак, щоб вони дістали змогу порівнювати гомілетичні та проповідницькі досвіди представників усіх християнських напрямків. В. Пивницький з'ясував, яким чином видозмінювалися гомілетичні теорії, як по-різному розумілися завдання гомілетики і які були відмінності в поглядах на методи і способи, найбільш придатні для досягнення цілей, що повинна переслідувати гомілетика.

Застосувавши історичний підхід до вивчення гомілетичних досвідів, В. Пивницький прослідкував їхній генезис, що дало йому можливість врахувати цінні рекомендації для більш успішного проповідництва і розробити власну теорію проповіді.

Стимулом до створення власної гомілетичної теорії В. Пивницькому послужив не тільки «формалізм» у гомілетичному напрямку, а й та традиція, що склалася у Київській духовній академії, коли кожен викладач намагався здійснити оригінальну й самобутню теоретичну побудову свого предмета.

Церковно-біблійний дух проповіді В. Пивницький пояснює матерією проповіді, тобто християнським ученням. Для нього проповідь є послідовним продовженням Біблії. До того ж, проповідь є частиною богослужіння і виголошується в церкві, через що і зберігає церковний характер.

Обсяг статті, звичайно, не надає можливості розглянути майже столітній науково-проповідницький доробок у XIX столітті КДА, роблячи його оглядовим, але складає вагомий підставу для дбайливого розширення гомілетично-проповідницьких знань для сучасних українських проповідників.

Список джерел і літератури:

1. *Аскоченский В. И.* История Киевской Духовной Академии по преобразованию в 1819 году. – СПб., 1863.
2. *Пивницкий В.Ф., проф.* Из истории гомилетики. Гомилетика в новое время, после реформации Лютера. – К., 1899.
3. *Петров Н. И.* Киевская Академия во второй половине XVII в. – К., 1896.
4. *Пивницкий В. Ф., проф.* Лекции по гомилетике. Рукоп.–1871.
5. *Пивницкий В. Ф.* По поводу заметок о духовных академиях // Труды КДА.–1862. – №10.
6. *Пивницкий В. Ф., проф.* О содержании проповедей //Труды КДА. – К., 1902. – Т. 2. – № 8.
7. *Самарин Ю.* Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. – М., 1877.
8. *Чистович А.* Духовная Академия за последние тридцать лет. – Спб., 1889.